

KA PROBLEMIMA GRAMATIČKE I GRAMATIČKO-STILISTIČKE VREDNOSTI U ISPITIVANJU SLOVENSKE REČENICE

U rečenici se najsloženije ogledaju odnosi pojmovne veze (pojmovne celine), izražajnog oblika (njene forme) i njene funkcionalne vrednosti. Ovo trojstvo medjuodnosa, dijalektički posmatrano, sintaksičar nikad ne sme gubiti iz vida: svako zanemarivanje jedne od triju komponentata u medjuodnosima dijalektičkog jedinstva dovodi do jednostranih interpretacija, kakve nam je u nasledje ostavila tradicionalna sintaksa, i koje se sa dosta velikih teškoća odstranjuju. Ako shvatimo, široko koliko treba, funkcionalnost rečenice, onda smo u prilici da sigurnije tumačimo i njenu pojmovnu vrednost (semantički obuhvat) i njenu strukturalnu vrednost, — inače se sintaksičar izlaže opasnostima da zapadne u suhu (tradicionalnu) logicistiku, ili u običan (opet tradicionalni) formalizam, — često i u jedno i drugo.¹ Posmatrati rečenicu na planu njene funkcionalnosti, znači imati sigurniju osnovu za sva tumačenja njene forme. A to ujedno znači i utvrdjivati savremeniji metod da rečenicu, kao osnovnu jedinicu lingvističkog komuniciranja medju ljudima, postavljamo u mikrokontekste izražajnih situacija, u makrokontekste izražajnih stilova: od najobičnijeg informativnog izražaja — do složenog umetnički gradjenog rečeničnog izraza u literarnoj prozi i u stihovanom poetskom tekstu. Pri svemu tome na umu treba imati dva osnovna vida komuniciranja: govorni i pisani (govorni i pismeni kontekst). Sve se u rečeničnim formama, u smislu funkcionalnih namena, odigrava u makrokontekstima vremena i makrokontekstima društvenih sredina kojima rečenica služi kao sredstvo izražavanja. To nas upućuje na činjenice: da se u svakom sinhronom stanju književnog jezika nalaze mnogostruko medjusobno izukršteni slojevi duboke dijahronije i — da u svakom dijahroničnom posmatranju rečeničnih oblika sa velikim naporima moramo otkrivati slojeve starijeg i novijeg (erozije i sedimentacije lingvističkih pojava), što za lingvističkog stručnjaka (razume se) predstavlja daleko složeniji posao nego kad se radi o pojavama leksičkim, glasovnim i morfološkim. Da bi se upotpunjavala i proširivala naša znanja o istorijskom razvitku rečeničnih oblika, da bi se izgradio sigurniji metod za uporedna proučavanja slovenske rečenice, znamo koliko nam nije dovoljno proučavanje pisanog teksta: koliko je u te svrhe

¹ Funkcionalni aspekt i odnos forme i značenja u proučavanju rečenice dovoljno je naglašavan na prošlom brnskom simpozijumu (uporedi Otázky slovanské syntaxe, Praha 1962 [OSIS]: Trávníček, str. 18. — J. Ružička, str. 32. — M. František, str. 40, 44. — Pospelov, str. 128), ti momenti se lepo dodiruju i u sugestijama za proučavanje stilističkih momenata (Lekov, str. 47, 49—55, — i dr.). Potrebno će biti organizovanije izgradjivati metode ispitivanja.

potrebno usmeriti naš rad i na ispitivanje rečeničnih struktura u dijalektima, u čemu još oskudevamo da bismo imali organizovan posao (ono što se planira u upitniku za opšteslovenski lingvistički atlas, veoma je malo i veoma je nesigurno da se dobije verodostojan materijal). (Po mome mišljenju, jedan zajednički časopis specijalno posvećen slavenskoj dijalekatskoj sintaksi, sa uže i šire izradjenim i razradjivanim kvestionarima, sa rozradjenim planom tema najinteresantnijih za uporedna proučavanja slovenske sintakse, — bio bi od velike koristi.)

U svemu tome, kad pred sobom imamo ideju o jedinstvu forme i sadržaja, u funkcionalnim aspektima posmatranom, nameće nam se nekoliko veoma aktuelnih problema koji su u dosadašnjim našim proučavanjima dodirivani više nego što su sistematski razradjivani, u osnovnim linijama obeležavani više nego što bi se zahtevao izradjen metod za sistematska ispitivanja, — više nas na to upućuje materijal koji je usko gramatički posmatran, nego što je taj takav materijal mogao biti postavljan na šire teoretske osnove: da sa iz njega (takvog materijala) izvlače potrebni zaključci o izražajnoj funkcionalnosti slovenskih rečeničnih oblika. Osnovni aspekti kompleksne problematike koju ja pretpostavljam grubo bi se mogli raščlaniti u nekoliko tačaka.

1. Sve jedno s drugim kad se posmatra u našoj problematici, kako je ja zamišljam, dovodi nas do jedne, mislim, veoma važne, metodološke osnove: rečenica je: ili običan intelektualni produkt naše svesti i ona će kao takva imati običan informativan oblik (*Zemlja se okreće oko sunca*) i običnu informativnu intonaciju, — ili je produkt inteligibilno-emosivnog delovanja naše svesti,² i kao takva će imati uvek nešto više od obične informacije, nešto više od običnog gramatičkog oblika (biće stilistički markirana, „merkmalhaftig“)³ i to će biti, pored ostalog, obeleženo reljefom njene intonacije. Sa ovih pozicija kad podjemo, onda nam se otvaraju široke perspektive, koje možemo obeležiti u dva plana našeg posmatranja: a) na čisto lingvističkom planu, ocenjujući izražajnu vrednost rečenice, nalazićemo adekvatnija tumačenja svakog posebnog rečeničnog oblika (to što je nedostajalo tradicionalnoj sintaksi) i b) razvijaćemo metode u stilističkim proučavanjima rečenice i u interpretacijama umetničkog teksta (mostovi i saobraćajnice u medjuodnosima nauke o jeziku i nauke o književnosti). Na taj način i nauku o rečenici postavljamo na pozicije savremene nauke koja će nas uputiti na to: da ne može biti prave savremene sintakse ako u nju nisu uključeni (i do potrebne mere razradjeni) osnovi stilistike.

Za značaj ovako zasnovanih koncepcija u proučavanju rečeničnih formi i funkcija ovde nam mogu poslužiti nadohvat uzeti primeri kao najgrublja ilustracija.

a) U svom referatu na prošlom simpozijumu brnskom, ukazujući suptilno na stilističke momente u posmatranju rečeničnih oblika, prof. Lekov je između ostalog naveo i primer: *Тоу ни пресари, баскалѣт.*⁴ Šta on predstavlja? —

² O distinkcijama komponenata u procesima ljudske svesti koje se manifestuju u jezičkom izrazu — uporedi J. Vendryes: *Le langage*, Paris, str. 163; između ostalog uporedi i misli sa prošlog brnskog simpozijuma: Fr. Trávníček: *Postavení skladby v nauce o jazyce*, OSIS, str. 18, 22.

³ Uporedi R. Ružička: *Zur Rolle der asymmetrischen Korrelation in der historischen Syntax*, OSIS, str. 186.

⁴ OSIS, str. 123. Lekov lepo uočava stilističku vrednost ovih i drugih varijantnih formi.

Gramatičko stilističku opoziciju prema običnom gramatičkom stroju rečenice: *Тој ни превари, даскалът* (stM +) ~ *даскалът ни превари* (stMØ).⁵ Prema običnom (informativno gradjenom) obliku imamo (stilistički oponiranu) varijantu u pojačanoj meri ekspresivnu (moglo bi se reći: i maksimalno pojačanu informaciju). Na planu upoređivanja, srpskohrvatski jezik nam može pokazati isti odnos varijantnih oblika: *Taj učitelj nas prevari* (stMØ) ~ *On nas prevari, taj učitelj* (sa istim odnosom neutralnosti, na jednoj, i ekspresivnosti, na drugoj strani).⁶ Ukoliko nam, možda, ne mogu pokazati tekstovi, dijalektološka ispitivanja će nam pokazati koliko je ova, ekspresivna, rečenična forma i zajednička slovenskim jezicima, i koliko je ona, vrlo je verovatno, stara (i koliko ona nije samo slovenska).

Uzmimo, kao drugi primer, atributivnu postpoziciju prideva i pridevske zamenice u slovenskim jezicima. Staroslavenski tekstovi nam pokazuju u dobrom procentu frekvencije postpozitivnu upotrebu pridevskih reči⁷ (otkud i danas u frazeologizmima: *hleb nasušni, lepota božja* i sl.). U savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku: u masovnim stilovima (dnevna štampa u čisto informativnim rubrikama) konstatuje se potpun nedostatak postpozitivnog položaja pridevskih reči. Vuk Karadžić je, različito u stilovima svoga izraza, imao izrazitu frekvenciju ove sintagmatske forme. Pažljiva ispitivanja će utvrditi da Vuk ovu ovakvu frekvenciju inverzivne sintagmatske forme nije poneo iz svoje govorne sredine (koja mu je i po rečeničnoj konstrukciji izraza poslužila kao osnova za izgradjivanje književnog jezika). Tu i takvu stilističku specifičnost on je u književni izraz uneo iz tradicije crkvenog jezika, koja svoje osnove vuče od staroslovenskog (i nije to jedina osobina koja otud potiče u Vukovu načinu izražavanja). Kad i u najnovije vreme kod hrvatskog pisca sa dalmatinskih obala (pored drugih specifičnih osobina u strukturi rečenice) primetimo izuzetno jaku frekvenciju ovakve inverzivne sintagmatske forme (jaču nego i kod Vuka, možemo reći), onda za jedan sintaksički fenomen utvrdjujemo liniju nasledja: od staroslavenske naracije do izvesnog stila u najsavremenijoj umetničkoj prozi. Staroslavenska inversija ovoga tipa nije bila stilistička osobina govornog jezika,⁸ nego pojava koja se uklapala u kontekste narativnog izraza (to se može utvrditi mnoštvom činjenica, neposrednije putem ispitivanja toponimike i sl.).⁹ Mnoštvo je stilistički relevantnih kategorija u struktuiranju slovenske rečenice koje kao stilističke varijante običnih oblika (sintagmatskih i rečeničnih) egzistiraju, još od pra-

⁵ stM + čitaj: stilistički markirana forma; stMØ — stilistički neutralna.

⁶ U bugarskom je ova forma sa ponovljenim subjektom u imeničkom obliku dosta obična u govornom jeziku, — u srpskohrvatskom neobičnija: i utoliko ekspresivnija.

⁷ Vidi Леков: *Ръм въпроса за съвременността (ваденността) на частите на речта в българското изречение*, OSIS, str. 54.

⁸ Kao i mnogo štošta drugo: nedostatak, recimo, frekvencije perfekatskog oblika, što se da objasniti prirodnom naracije jevanđeljskog teksta, a što proučavaoci upotrebe glagolskih oblika nisu primećivali, pa su izvodili pogrešne zaključke.

⁹ Srpskohrvatski toponimi tipa *Banj-brdo*, nazivi praznika *Jovanđan, Miholđan*, do novijih oblika *Banovo brdo, Djurdjev dan* i sl. upućuju nas na prepozitivno mesto prideva, a oblici tipa *dijak banj* (дѣякъ банъ = dijak banov — XII vek), nazivi vlastiti *Dušan Silni, Petar Veliki* su, svakako, stilističke varijante, koje isto tako mogu voditi poreklo od slovenskih starina. I mnogo štošta nam u ovom smislu stoji na raspolaganju da ispitujemo i izvodimo zaključke.

jezika ili od starijih epoha u grupama jezika, ili u posebnim slovenskim jezicima.

2. Kad je reč o inverziji (kao što je slučaj sa pojavom pridevske postpozicije), onda uvek imamo posla sa izvesnim stepenom dinamiziranja rečenične forme. Izraz: *Pučina plava spava* pojačava neutralnu dinamiku izraza: *Plava pučina spava*. Od izraza neutralne dinamike (i neutralne ekspresivnosti): Još uvek *lutam vitak sa srebrnim lukom*, savremeni pisac-umetnik napraviće poetski izraz: **Lutam, još, uvek, vitak sa srebrnim lukom**, pri čemu se ide od obične inverzije (prvi stepen dinamizacije) — do izvesnog stepena izolacije (u govoru: izrazite pauze, u pisanju: zarezi; -dalji, i ovde maksimalni stepen dinamizacije, i, možemo reći, maksimalni stepen informacije). Šta za struktuiranje rečenice misaono-emotivnoga sadržaja znače procesi izolacije rečeničnih elemenata, može nam pokazati i ovaj primer (od istog pisca): *Vaš, hrabri, bataljon je doživeo, danas, besmrtnu slavu* — kad se upoređi sa običnom varijantom istog poredjaja i od istih sastavnih elemenata u rečenici: *Vaš hrabri bataljom je danas doživeo besmrtnu slavu*. Dve činjenice treba ovde konstatovati: a) ovakva rečenička struktura (primer sa zarezima) jeste u stvari struktura govornoga tipa: ona (potencijalno) postoji i u razgovornom jeziku; b) na ovom tipu, i sličnim, rečenične dinamizacije zasnivaju se, uglavnom uzeto, procesi u razvijanju rečeničnih dimenzija u modernom umetničkom izrazu. U izrazitijim procesima dinamiziranja izraza u rečeničnoj strukturi dolazi se i do ovakve, moderne, rečenice: *U svom očajanju, neko, jedne noći, uoči polaska, opali mu pištolj u lice, u mraku, gde* je dinamika mogla varirati da bude rečeno: *U svom očajanju, neko, jedne noći uoči polaska, opali mu pištolj u lice*. U mraku (ili kako još, da se putem izolacije rečeničnih elemenata, dobije ne jedna [*U mraku*] nego dve ili više ovakvih kontekstualnih posebnih rečenica: izolacija — do osamostaljivanja rečeničnih elemenata).

Kad se u svetlu rečenične dinamike kontrastiraju strukture u kojima se ukrštaju, i na razne načine reflektuju, procesi izdvajanja rečeničnih elemenata (proces izolovanja u vidu poluizolacije i u vidu osamostaljivanja) i procesi pripajanja spoljnih elemenata (vokativi, usklične reči i izrazi, modalne reči i izrazi, apozicije i razne vrste apozitivni izrazi, razne interpolacije i sl.) — kad se sve to jedno s drugim posmatra u medjuodnosima običnih gramatičkih i gramatičko-stilističkih formi, na jednoj, i u svetlosti relacija govorno lice (ili pisac) i slušalac (odnosno čitalac) na drugoj strani, onda smo u prilikama da otvaramo široke perspektive u proučavanju rečeničnih struktura i njihovih funkcionalnih vrednosti. U mogućnostima ćemo biti da i u istorijskom razvitku nalazimo osnovne impulse onoga što se danas ogleda kao najsavremenije u struktuiranju rečenice. Tim putem, čini mi se, neće teško biti da u procesima struktuiranja rečenice (i onim koji potiču od najstarijih vremena, a čije ćemo oblike naći u dijalekatskim stilovima naracije, ili u običnoj dinamici razgovornog jezika čak) — raščlanimo i objasnimo šta u jezičkom izrazu znači: na jednoj strani — razbijanje rečeničnog sadržaja (izlomljena linija rečenice) i na drugoj — impregniranost misaono-emotivnog doživljaja (ovde citirani primeri to najlepše mogu pokazati). Dinamikom rečenice, u raznim vidovima izraženom, u stvari se postiže izražajna svrha: da se sa najmanje jezičkih elemenata (sa najmanje reči, prostije rečeno) obuhvati najviše misaonog sadržaja, da se (kako bih ja rekao) obuhvati najviše asocijativnog polja (ili, kako bi se moglo reći, doživljajnoga totaliteta).

A u tome se posebno ogleda nešto što tražimo kao bit u jeziku: ekonomija jezika.¹⁰

3. Razvitak indoevropske rečenice je išao, svakako, od postanka u vidu njene dvočlanosti i jednočlanosti,¹¹ sa svim vidovima njenih formi i njenih funkcionalnih efekata. Sve što danas imamo u jednočlanoj rečenici, sa svom mogućom širinom sporednih rečeničnih elemenata njene nominalne ili verbalne forme, sve je zasnovano na prastarim modelima, i uporedna proučavanja ovde nisu ni teška ni nesavladljiva. Kad se podje od osnovne klasifikacije: a) samostalna jednočlanost (*grmi* sh. — *Prši* č. — *Морозит* r. — *Pluit* l. — *Громом убило човека* r. — i sl.) i b) kontekstualna jednočlanost (*Да*. — *Не*. — *Ко?* — ili: *Мој отац је јуче дошао. С посла. Касно*. — i sl.), onda se u svim jezicima lako mogu ispitivati čisto gramatičke forme i forme koje se javljaju u vidu gramatičkih i gramatičko-stilističkih varijanata. Psihološki je jasno objasniti formu *громом убило човека, ветром унесло лодку*¹² (od neke vanjske sile potiče glagolska radnja), funkcionalno to je uvek postojalo kao emotivno bojen (stilistički relevantan) izraz; moguća varijanta prema formi *гром убил човека, ветер унес лодку* i sl. predstavlja neutralnu gramatičku formu. I tako uvek kad je reč o mogućim varijantama strukture.¹³

Prvobitna dvočlana rečenična struktura imala je svoje široke mogućnosti dimenzioniranja. Složena rečenica je razvijala svoju strukturu na osnovama sintagmatskih odnosa u prostoј rečenici: odnosi zavisnosti i odnosi naporednosti.¹⁴ Dinamiziranje i dimenzioniranje dvočlanog oblika imaju i svoje zajedničke impulse u procesima i svoje posebnosti. Kad je reč o složenoј rečenici, onda su, po mom mišljenju, važna tri momenta da ih ocenjujemo u smislu funkcionalnosti rečenične strukture: a) Svi parataksični oblici zavisnih (umnogome i nezavisnih) rečenica fungiraju kao stilističke varijante u odnosu prema njihovim hipotaksičkim varijantama. b) Svi sinonimni oblici zavisnih i nezavisnih rečenica sa razlikom u vezivanju (različiti veznici) fungiraju po odnosima stilističke varijantnosti — od neutralne do najekspresivnije forme u jednom tipu rečenice (sh. rečenice adverbzativne sa veznicima *nego, nego što* // *već* // *no, no što*, vremenske sa *kad* // *čim* // *tek što* // *kako* [Car Murate pade na Kosovo, *kako* pade, tako knjigu piše]; svaka korelacija u povezivanju rečeničnih oblika pojačava ekspresivnost [uporedi: *kako* pade, *tako* knjigu piše, — i da je rečeno: *kako pade, knjigu piše*];¹⁵ c) U formalnoj inverziji (kako je to lepo

¹⁰ U vezi s tim i ono što čini *moć* jezika, — upor. H. Holz: *Macht und Ohnmacht der Sprache*. Između ostalog, za naša ispitivanja tamo je vrlo poučno njegovo proučavanje proznog teksta H. Kleista, kao evoluciju rečenične strukture od jednostavne narativne do jedne izuzetno složene, izuzetno dinamične izražajne strukture.

¹¹ Uporedi B. Havránek: *K historickosrovnávacímu poznání syntaxe slovanských jazyků*, OSIS, str. 72—73.

¹² Vidi J. Ružička: *Veta a sloveso*, OSIS, str. 149.

¹³ U tom smislu su bez sumnje egzistirale i grčke varijante *Ζεός θεί* // *θεί*. — u staroslovenskom tekstu mogućnosti subjekatske i besubjekatske forme, — up. Havránek, OSIS, str. 73.

¹⁴ Upor. H. Blümel: *Einführung in der Syntax*, Heidelberg 1914, str. 159.

¹⁵ U tom smislu stilističkih odnosa treba iscrpnije upoređivati rečenične forme u pojedinim slovenskim jezicima: u kakvom odnosu stoje po ekspresivnosti: *порому что* // *так что*; *protože* // *takže* — i sl. (up. St. Zaža: *K vývoji složených spojek v češtině a v ruštině*, OSIS, str. 275) i mnoštvo sličnih varijantnih formi.

pokazao prof. Pospelov na prošlom brnskom simpozijumu)¹⁶ zavisnih rečenica treba razlikovati pravu inverziju (koja je uvek stilistički relevantna) i inverziju koja je osnovni gramatički oblik rečenične strukture (u sh. uvek vremenska rečenica, obično uslovna, ne uvek posledična). Ovde će biti veoma korisno da se vrše uporedjenja u slovenskim jezicima. A najprecizniji pokazatelj će biti intonacija rečenična: Zavisna rečenica je uvek nosilac intonacije ako pomena svoje mesto u inverziji od postpozitivnog do prepozitivnog položaja (u inverziji se samo pojačava ekspresivnost čitave složene konstrukcije). Medjutim, ako prepozitivan položaj zavisne rečenice odgovara najobičnijem struktuiranju, onda je uvek nosilac intonacije ne zavisna nego osnovna rečenica: *Kad mi dodješ, porazgovaraćemo o tome*, — u inverziji (sad u stvari nastaje prava inverzija): *Razgovaraćemo o tome kad mi dodješ*. I tako uvek.

4. Iz dosadašnjeg izlaganja ovde već možemo izvući osnovni zaključak o potrebi izučavanja rečenične intonacije, pri čemu treba da se sagledaju funkcionalne vrednosti (i gramatičke i stilističke) u gradaciji rečeničnih akcenata (od neutralno datih do na raznim stepenima stilistički relevantnih, pa onda i do različite vrednosti u celinama atoniranim u rečenici).¹⁷

ZU DEN PROBLEMEN DES GRAMMATISCHEN UND GRAMMATISCH-STILISTISCHEN WERTES BEI DER UNTERSUCHUNG DES SLAVISCHEN SATZES

Der Autor betont die Notwendigkeit, bei der Untersuchung der Struktur des Satzes immer in einer dialektischen Einheit folgendes zu beachten: a) seinen begrifflichen Zusammenhang (semantischen Aspekt); b) seine Form (strukturellen Aspekt) und c) seine Funktion. Der funktionelle Aspekt weist den Syntaktiker darauf hin, den Satz im System der Oppositionen zu betrachten: a) rein informativ (gewöhnliche grammatische Form), und b) emotional (expressive, in der Literatursprache stilistische Form). Die Satzformen sind folgende: die grundlegenden eingliedrigen (und einen Begriff ausdrückenden), die zwei- und mehrgliedrigen. Die eingliedrigen Formen sind selbständig und vom Kontext abhängiger. In den Entwicklungsprozessen der Satzdimensionen wird die Bedeutung der Satz dynamisierung betont, in den Dynamisierungsprozessen aber spielen zwei gegensätzliche Komponenten eine wichtige Rolle: die Isolierung der Satzglieder (*Vaš hrabri bataljon... > vaš, hrabri, bataljon...*) und das Anfügen der äusseren Elemente (Vokative, Modalausdrücke und Interjektionen; Appositionen, Interpolierungen und ähnliches). All das weist uns darauf hin, in den Typen der Satzstruktur folgendes zu sehen: den Satz mit geraden Linien — mit harmonischer Intonation, und im Gegensatz dazu den Satz mit unterbrochenen Linien, mit einer mehr oder weniger asymmetrischen, verschiedenartigen Intonation (dynamisierter Satz). Die wichtigste Schlussfolgerung des Autors ist: jegliche enge grammatische Deutung der Satzstruktur (in Synchronie und in Diachronie) ohne Berücksichtigung auch ihres stilistischen Wertes (des absoluten und im Kontext) bleibt unvollständig, und in den meisten Fällen sehr ungenügend.

¹⁶ И. С. Пospelov: *Об основных тенденциях в развитии структурных типов сложно-подчиненного предложения в русском литературном языке XIX века*, OSIS, str. 270—272. Kad se detaljnije ispituju prave i nepravne inverzije u pojedinim slovenskim jezicima onda ćemo videti koliko ima i nepodudarnosti: srpskohrvatska dopusna rečenica će se nešto drukčije reflektovati nego ruska.

¹⁷ Na intonacione momente u proučavanju rečenične forme i sadržaja ukazano je na više mesta i u prošlom brnskom simpozijumu, — upor. L. Klemensiewicz (u diskusiji) OSIS, str. 23; M. Jelínek: *Syntaktická schémata nevětná a nadvětná*, OSIS, str. 26, — i dr. Dragoceno mogu poslužiti u ovom smislu radovi Fr. Daneš: *Intonace a věta ve spisovně češtině*, Praha 1957, Br. Miletić: *Osnovi fonetike srpskog jezika*, Beograd 1952, str. 71—72, — i dr.; upovedi i M. Cressot: *Le Style et ses techniques*, Paris 1951, str. 215—227.